

Володимир Кіцак**ПЕРШИЙ ЕТАП ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ
(жовтень-грудень 1944 р.)****Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка**

У статті досліджується перший етап депортації українців з Польщі в УРСР (15 жовтня – 31 грудня 1944 р.); розглянуто також специфіку депортаційних процесів у цей період.

9 вересня 1944 р. у Любліні головою РНК УРСР М.Хрущовим та керівником Польського комітету національного визволення Е.Б. Осубкою-Моравським було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [1, 287-293].

Строки взаємної депортації населення початково обмежувались терміном з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. [1, 287-293]. Проте депортація йшла надто повільно. Тому 27 листопада 1944 р. М. Хрущов направив лист до Е. Осубки-Моравського з пропозицією перенести кінцевий термін реєстрації бажаючих переселитись на 15 січня 1945 р., а саму депортацію завершити до 1 березня 1945 р. [2, арк. 141]. З огляду на важку зиму, велику кількість бажаючих переїхати, неузгодженість дій радянської сторони у подачі та використанні залізничних вагонів, нищення комунікацій і переселенчих комісій загонами УПА, Армії крайової (АК), а також, зважаючи на ряд інших причин, кінцевий строк переселення систематично продовжували: спочатку до 1 травня, потім до 1 листопада 1945 р. Втретє термін закінчення реєстрації бажаючих переселитись був перенесений на 31 грудня 1945 р., але кінцева дата виселення не зазначалась. 24 листопада 1945 р. у Києві був підготований, а пізніше й схвалений постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У проект додаткового протоколу до зазначеної угоди. Згідно з ним термін реєстрації було продовжено до 31 грудня 1945 р., а датою остаточного закінчення процесу виселення було призначено 15 червня 1946 р. [3, арк. 22-23; 4, арк. 34]. Це було четверте й останнє перенесення терміну реєстрації й депортації [5, 129-130].

Сам процес депортації став можливим після окупації радянськими військами Закерзоння, яка почалась у липні 1944 р. в результаті наступу південного крила І Білоруського та І Українського фронтів. 8 вересня розпочалась Східнокарпатська операція, в якій брали участь війська І Українського та

новоствореного IV Українського фронтів. На кінець вересня передові частини радянської армії вийшли до основного Карпатського хребта й у надзвичайно кровопролитних боях оволоділи Дуклянським перевалом. У кінці жовтня 1944 р. фронт зупинився на лінії Ясло – Свидник – західніше Команьчі [6, 304, 359-360].

Головним уповноваженим із евакуації на території Польщі був призначений заступник наркома харчової промисловості УРСР М. Підгорний, який для здійснення своїх функцій 18 вересня 1944 р. виїхав до Любліна [7, 205-209]. Заступником М. Підгорного нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний призначив полковника державної безпеки Т. Кальненка. До НКВС входило й багато інших працівників апарату головного й районних уповноважених, що свідчить про те, хто насправді керував депортацією [7, 205-209; 8, 103].

Оскільки опір підрозділів УПА переселенню був досить активним (часті напади на вповноважених УРСР та їх співробітників), то спеціальною постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р. в кожний із повітів, де діяли радянські уповноважені, був направлений взвод охорони, який мав забезпечувати захист головного та районних уповноважених [9, арк. 164-165].

Штат головного уповноваженого представника УРСР у справах евакуації початково складався із семи осіб (окрім заступників), а кожного з районних уповноважених налічував п'ятеро працівників [10, арк. 26]. Пізніше апарат головного вповноваженого було доведено до 48, а в кожному з повітів працювало по 23 службовці [1, 331].

Переселення офіційно тривало із 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 р. І хоча сам процес був практично безперервним, у ньому можна виділити певні етапи, пов'язані зі ступенем добровільності переселення, обсягом задіяного у процесі адміністративного апарату, служб безпеки та війська, темпами переселення, що залежали від ряду суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість дослідників (І. Білас, Ю. Сливка та ін.) виділяють два етапи: добровільний (з 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р.) і примусовий (з кінця липня 1945 р. до 15 червня 1946 р.) [7, 213-233; 1, 5-25].

Більш деталізованою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, подана Є. Місило у передмові до першого тому двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944-1946» [17, 10-14]. Автор виділяє чотири етапи депортації: перший тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р.; другий – з початку січня до

кінця серпня 1945 р.; третій – з початку вересня до кінця грудня 1945 р.; четвертий – з 1 січня до 15 червня 1946 р.

На першому етапі депортація мала певний відтінок добровільності, проте із самого початку добровільність переселення була дуже сумнівною. Польські власті одразу ж почали продукувати укази й постанови, антиукраїнськість яких була очевидною: закрили усі українські школи, звільнили українців з поліції й державних установ, церкви пересвячували на костьоли. Виселяли здебільшого мешканців Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які навесні і влітку 1944 р. були «грунтовно» сплюндровані та спалені загонами АК, батальйонів хлопських й інших польських підпільних формувань. Взимку 1944-1945 рр. в Тернопільську область з Польщі прибуло гужовим транспортом 648 сімей або 2516 українців. Сотні кілометрів засніжених доріг пройшли ці люди, перш ніж осісти тут. На санях їхали матері з немовлятами, везли все те, що було вихоплено з пожеж і врятовано від грабунків. Худобу гнали поруч із валкою. Вже сам факт зимової мандрівки на Схід заперечує думку про добровільність переселення [11, арк. 5-7].

Після того, як радянські уповноважені розгорнули агітаційну кампанію, українці поступово почали оформляти заяви на виїзд в УРСР. Кількість поданих заяв спочатку була невеликою, проте із часом вона почала зростати швидкими темпами. За інформацією М. Підгорного, спочатку була помітна чітка тенденція до зростання кількості поданих від господарств заяв за одиницю часу. Динаміку подачі заяв на виїзд в УРСР на першому етапі депортації представлено у таблиці 1 [12, арк. 171-172; 13, арк. 200-202; 1, 366; 1, 390].

Таблиця 1

Динаміка подачі заяв на виїзд в УРСР на першому етапі депортації

Часові межі подачі заяв на виїзд в УРСР	Кількість заяв, поданих від сімей за означений період
10.10.1944 р.-20.10.1944 р.	4691
20.10.1944 р.-30.10.1944 р.	6086
30.10.1944 р.-10.11.1944 р.	7502
10.11.1944 р.-20.11.1944 р.	13609
20.11.1944 р.-30.11.1944 р.	4281
30.11.1944 р.-10.12.1944 р.	1296
10.12.1944 р.-26.12.1944 р.	418
Всього	37882

Таблиця 2

Кількість родин (людей), що подали заяви на виїзд в УРСР до 31 грудня 1944 р.

Повіт	Заяви на переселення в УРСР подали	
	сімей	людей
Білгорайський	3882	14893
Володавський	3129	10472
Грубешівський	9034	33486
Горлицький	—	—
Замостівський	1520	5396
Красноставський	654	2175
Ліський	416	1751
Любартівський	225	1045
Любачівський	194	764
Перемишльський	71	300
Радинський	98	347
Сяноцький	2545	12000
Томашівський	7157	25061
Холмський	7880	30220
Ярославський	559	2246
Яслівський	518	2000
Новосанчський	—	—
Разом	37882	142167

Із наближенням зими кількість заяв почала зменшуватись. З одного боку, це було пов'язано із небажанням людей покидати домівки у зимові холоди та їхати в товарних вагонах чи на відкритих платформах у невідомість. Інша причина полягала в тому, що ще не всі українські етнічні землі в Польщі були захоплені радянською армією, а на окупованих територіях потроху вичерпувалась кількість тих людей, яких недоля гнала у чужі краї. Ще однією причиною зменшення кількості заяв на виїзд була низька активність польського підпілля, яка в основному була спрямована проти українців і була домінантою в «заохоченні» українців до виїзду [14, арк. 3-5а]. В кінці 1944 р. фронт проходив по території Закерзоння, і присутність військ Червоної армії та вермахту робила широкомасштабні антиукраїнські дії АК надто ризикованими. В тилу радянських військ одразу ж почались масові

операції проти АК [1, 395; 8, 146]. З огляду на це українсько-польський конфлікт на кінець 1944 р. дещо притих. Відповідно знизилась й кількість бажаючих покинути отчі землі. Всього до кінця року заяви на виїзд подало 37882 особи. Чисельність бажаючих переселитись в УРСР в розрізі повітів наочно проілюстровано в таблиці 2 [1, 390].

Найбільш інтенсивно подавали заяви у Білгорайському, Грубешівському, Холмському та Замостівському повітах, де бажання евакуюватись виявило 60-90 % українських родин. Мотиви, з яких люди погоджувались подати заяви на виїзд, були різними, проте домінувало бажання зберегти своє життя та майно від терору польських збройних формувань. Точно встановити кількість людських втрат практично неможливо, проте майже в кожному з сіл було по-звірячому замордовано від кількох до сотень осіб. За даними М. Сівіцького, в с. Сагринь загинуло 600-800 людей, в с. Шиховичі – близько 200, в с. Ласків та с. Берестя – понад 200. І цей список далеко не повний. Загалом тільки за період з травня 1943 р. до травня 1944 р. лише в Грубешівському повіті загинуло близько 4 000 українців та було спалено 52 села [15, 126]. Найнижчі темпи евакуації були в Лиському, Любачівському, Перемишльському, Сяноцькому та Ярославському повітах. Формування військової округи УПА «Сян» робили все можливе, щоби зірвати депортацію українців до УРСР, в тому числі й винищували переселенські комісії. З 10 жовтня 1944 р. до 26 лютого 1945 р. було вчинено 20 замахів на працівників переселенчих органів, зокрема вбито одного референта (1 пропав безвісти), трьох поранено, вбито 55 солдатів і офіцерів ЧА, що несли охорону [16, арк. 10]. Тому радянські уповноважені в селах району намагались появлятись якомога рідше. В основному агітація обмежувалась зборами в більших населених пунктах і розклеюванням оголошень за допомогою місцевої адміністрації у менших селах.

М. Підгорний пов'язував низькі темпи переселення з прямою контрпропагандою, що проводилась у цих районах українським підпіллям. Для виправлення становища М. Підгорний запропонував спрямовувати агітацію не на повіт в цілому, а почергово на кожне конкретне село. В якості прикладу він наводив переселенську акцію в селі Коштове, куди приїхала група радянських уповноважених та агітаторів. А оскільки їх супроводжувала численна охорона, то в 113 українських господарств, які подали заяви на виїзд, скоріш за все не було вибору [13, арк. 202].

Малий відсоток українців, що подали заяви на виїзд, можна пояснити також наближеністю цих територій до Галичини, а отже, набагато вищою національною свідомістю жителів. Це, а також компактність проживання українців зумовлювала їх упевненість, що регіон буде або прилучений до УРСР, або так і залишиться незмінним етнічно у межах Польщі.

Гальмувало депортацію також і те, що польська адміністрація вказаних повітів не виконувала інструкцій ПКНВ про сприяння у роботі радянським уповноваженим, не надала їм житла, автотранспорту, не забезпечила безкоштовним харчуванням. Тому на 4 листопада 1944 р. робота цих комісій майже не розпочалася [17, 70]. Через протидію УПА місцева польська адміністрація не контролювала всуціль заселений українцями терен, а з Любачівського повіту взагалі втекла до Любліна [1, 404].

За даними радянської статистики, на 1 грудня 1944 р. було взято на облік 97252 сімей (389232 чол.). З них заяви на виїзд в СРСР подало 31839 сімей (114629 чол.) і виїхало 1818 сімей (7005 чол.) [18, арк. 1]. За іншими даними – 3378 сімей (12931 чол.) (до кінця року – 7628 сімей (28589 чол.) [1, 368; 1, 391]. Чисельність депортованих наведена в таблиці 3 [1, 380].

Таблиця 3

Кількість господарств та людей, що реально були переселені в УРСР (станом на 7 грудня 1944 р., в розрізі повітів)

Район	Депортовано до 07.12.44.	
	господарств	осіб
Білгорайський	270	1121
Грубешівський	646	2414
Замостівський	380	1224
Красноставський	217	834
Любачівський	20	82
Перемишльський	11	17
Томашівський	771	3005
Ярославський	267	1107
Разом	3748	14035

Велика різниця між кількістю заяв на виїзд та реальним числом переселених пояснюється рядом причин. Найбільше повільний хід депортації українців Польщі пояснювався роботою залізничного транспорту, який був на той час основним засобом перевезення, а також небажанням переселятися навіть тих людей, кого змусили написати заяви на виїзд.

Отже, можна твердити, що навіть на першому етапі добровільного переселення не було. Основним стимулом для виїзду можна вважати бажання вирватись із лабет польського терору. Виїжджали або ті, чиє майно було знищене чи розграбоване, або ж ті, які вважали безперспективним опір державним апаратам СРСР і Польщі та польському підпіллю. Ці висновки зроблено на основі архівних документів. Проте такі ж причини виїзду наводять усі очевидці подій, опитані автором статті. Жоден із них не сказав, що виїхав за власним бажанням, жоден не хотів покидати батьківської землі й переїжджати в УРСР.

Література

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т. 1: 1939 – 1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва оо Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.
2. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 141.
3. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1464, арк. 23-25.
4. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1464, арк. 34.
5. Misiło E. Akcja “Wisła”. Dokumenty. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy “Tyrsa”, 1993. – 524 s.
6. Всемирная история: В 24-х томах. – Т. 24: Итоги Второй мировой войны. – Минск: «Литература», 1997. – 592 с.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
8. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
9. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 164-165.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 26.
11. Державний архів Тернопільської області, ф. Р – 1833, оп. С. 5, спр. 7, арк. 1-8.
12. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 171-180.
13. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 200-209.
14. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 915, арк. 3-5а.
15. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. — Warszawa, 1994. – Т. 3. – 439 s.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, арк. 10-13.
17. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – Т. 1: Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. – 336 s.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4626, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3.